

'Ulungaanga Tukufakaholo Fakafonua mo e Fakalakalaka Tu'uloa

'Ulungaanga Tukufakaholo Fakafonua

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

ichcap

International Information and Networking Centre
for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region
under the auspices of UNESCO

Ministry of Internal Affairs Tonga

‘Ulungaanga Fakafonua mo e

Na'e 'iloa foki 'a e mahu'inga 'o e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua, ko ha fanautama ia 'o e tuku'au mai 'o e 'ulungaanga tukufakaholo pea mo e monuu 'o fakalakalaka tu'uloa, 'i he Konivesio ki he Malu mo e Hao 'o e 'Ulungaanga Tukufakaholo Fakafonua.

Ko e 'Asenita 'o e ta'u 2030 ki he Fakalakalaka Tu'uloa, 'oku ha'i ai 'a e ngaahi kupu 'e tolu 'o e palani mo e ngaue ke fai – faka'ekonomika, fakasosiale, mo faka'ataakai – 'o e fakalakalaka tu'uloa 'o fakafou mai 'i he ngaahi Taumu'a Fakalakalaka Tu'uloa 'e 17. Ko ha ngaahi fetokoni'aki 'i he fuo 'o e ngaue. 'oku ne fale'i e halanga fakalakalaka 'i he ngaahi tu'unga kotoa, pea ke ne faka'apa'apa'i 'e tefito'i tu'utu'uni 'e 3 'o e totonu 'a e tangata, vahevahe tatau mo e tu'uloa. 'Oku fekau'aki foki 'a e 'Ulungaanga Tukufakaholo Fakafonua mo e fakalakalaka tu'uloa mo hono tefito'i tu'utu'uni, kau ai 'a e ngaahi fiema'u ki he tauhi 'o e melino, mo e malu pe hao, pea ke kau foki ia 'i ha ngaahi fakalakalaka 'oku fiema'u ke tu'uloa.

'E anga fefe 'a hono mahino'i mo 'iloa 'a e ngaahi fatongia 'o e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'i he mala'e 'o e fakalakalaka tu'uloa?

© Vice Ministerio de Cultura

© Vice Ministerio de Cultura

Tukufakaholo Tu'uloa Fakalakalaka

Translator: **Koliniasi Fuko**

Proofreader: **Sione Teisina Fuko**

‘Oku ‘ikai foki ha mavahevahe ‘i he va ‘o e fakamelino, hao mo malu, mei he tafa’aki faka’ekonomika, sosiale, mo e ‘ataakai ‘o e fakalakalaka tu’uloa he ‘oku nau fengaue’aki lahi ‘aupito. ‘i hono ma’u kotoa ia, ‘e ‘i ai leva ‘a e fiema’u ki he ngaahi fakakaukau fakamamani lahi ki ha ngaahi tu’utu’uni, mo e va fakalelei ki he ngaahi tafaaki kotoa. ‘Oku ha foki mei ai ‘a e kaunga tonu ‘a e ‘ulungaanga tukufakaholo fakafonua ki he tafa’aki kotoa koeni ‘o e fakalakalaka tu’uloa mo ‘ene malu, pea to e mahu’inga foki ia kapau ‘e hanga ‘e he ngaahi kominiuti kotoa pe ‘i he kolope, ‘o faka’ilonga’i ‘a hono fakalukufua ‘i he kaha’u.

Fakalakalaka Fakasosiale Fakalukufua

He’ikai foki kakato ha fakalakalaka fakasosiale ‘okapau he’ikai ke ne ma’u ‘a e malu mo hao hono fakapotopoto’i ‘o e me’atokoni, tu’unga fakamo’ui lelei, a’u ki he vai ‘oku ma’a mo mo’ui lelei, ako’i lelei ‘a e ngaahi me’a kotoa koia, malu fakasosiale, mo e vahevahe tatau ‘o e tu’unga. Ko e ngaahi taumu’a kotoa koia, kuopau kene poupu’i ‘a e pule lelei mo e ta’u’atina ‘a e kakai kenau fili ha ngaahi fa’unga ‘ulungaanga.

‘Oku hanga foki ‘e he sosieti ‘o e fa’ahinga ‘o e tangata ‘o ‘oange ki he ‘ulungaanga tukufakaholo fakafonua ‘a e ngaahi ‘ilo mo e ‘ulungaanga ‘oku ne fakahaa’i ai ‘a ‘enau feima’u tefito mo e ngaahi kaveinga fakasosiale ‘i he ta ‘i va mo e va ‘i ta. ‘Oku mahu’inga foki ki he fakalakalaka fakasosiale ‘o ha komuiniti, ‘a hono ngaue’aki ‘o e faito’o tukufakaholo, founa ngaohi ‘o e me’atokoni, founa pule’i ‘o e ma’u’anga vai, ngaahi fakataha’anga fakasosiale, mo ha ngaahi fakafiefia’anga pe ‘ilo tukufakaholo.

‘Oku mahu’inga foki mo e ‘ulungaanga tukufakaholo fakafonua ki he malu mo e hao ‘o e me’atokoni. ‘Ikai ke ngata ai, ko e malu ‘o e me’akai fakatupu ivi ke ngaue’aki kiai ‘a e founa ngaohi ‘o e me’atokoni tukufakaholo mo e ngoue

fakalotofonua, tokanga, ngatai, tuli manu, me’akai totonu, pea mo e founa fakatolonga ‘o e me’akai. ‘i he ‘ataki leva ‘o e mo’ui fakatuku’uta, ‘oku ‘ilonga ai ‘a e hanga ‘ehe komuiniti ‘o ngaue’aki ‘enau ngaahi taukei tukufakaholo. Ko ‘enau ngaahi founa ngaue, ‘oku fakatefito pe ia ‘i he’enau ngaahi ngoue me’atokoni kehekehe, ‘akau mo e fangamonumanu, ‘ilo tukufakaholo ki he kelekele, ‘ataakai ‘o natula mo e anga ‘o e ‘ea ‘o ha feitu’u. Pea ngaue’i leva e halanga me’atokoni ‘o fakatatau ki he’enau ‘ilo tukufakaholo ki he feitu’u koia mo ‘ene feliliuaki. ‘Oku ‘iai foki mo e ngaahi famili lahi ‘i mamani, ‘oku ha mai mei ai ‘enau fakafalala ki he ngaahi taukei fakangoue, ‘oku ne ngaue’aki ‘a e mo’ui lelei ‘o e kelekele, mo ha ngaahi tu’unga ma’uivi mo mo’ui lelei foki. ‘Oku mahu’inga foki eni ki he hokohoko atu hono fakapapau’i ‘oku lahi fe’unga mo malu fakamo’ui lelei ki ngaahi komuiniti lahi ‘i mamani.

Ko e ngaahi taukei mo e ‘ilo tukufakaholo ki he mo’ui lelei, ‘oku kaunga foki ia ki ha mo’ui lelei mo haohaoa ‘i he tafa’aki kotoa. ‘Oku hanga foki ‘e he ngaahi komiuniti fakamamani lahi ‘o ngaue’aki ‘a e ngaahi taukei mo e ‘ilo tukufakaholo ki he faito’o, ‘i ha mahu’inga matu’aki ma’ama’a mei he ngaahi ‘akau faito’o fakanatula pe. ‘Oku mahino foki mo e mahu’inga ‘a e kakai ‘oku nau ngaue’aki ‘a e ngaahi lau’i akau ki he faito’o ‘i he afe’i ta’u. Ko ‘enau ngaahi taukei koia na’e fai mei he a’usia mo e sionu ki hono fai ‘o e founafaito’o. Fakatata ‘aki eni, ‘i he vahefonua ‘o Tanga ‘i Tanisania, ko e kau faito’o kotoape hange ko e kau faito’o lau’i akau, ma’uli, mo e kau faito’o fakae’atamai tukufakaholo- ‘oku nau takitaha pe ‘i he taukei mo e poto’i ngaue tukufakaholo ki he faito’o ‘o e mahaki fakafisikale, mo e puke fakaeatamai. Ko e ngaahi faito’o kotoa koia, ‘oku fakafaingofua ki he kakai ‘oku nau nofo ‘i he tuku’uta, ‘oku ‘ikai malava kenau ma’u e ngaahi faito’o kehe mei ai. ‘Oku ‘iai leva ‘a e fiema’u ke faka’ilonga’i ‘a e ngaahi ‘ilo tukufakaholo koeni, ‘aki hano faka’apa’apa’i, ‘ave mei he to’utangata ki he to’utangata, ‘o hange ko ha tala faito’o pe eni ‘oku faingofua ke ma’u. Lolotonga pe ‘a e ‘iai ‘o e ngaahi faito’o makehe mei he

***Ko e me’atokoni foki
‘oku ne ha’iha’i ia ‘i he
ngaahi ‘elemeniti tefito
‘o ha katoanga, ‘a ia
‘oku ne toe tala ai ha
puipuitu’a mo ha
mata’ikoloa ‘o ha
komuiniti.***

© UNESCO / Isaack Omoro 2011

© UNESCO / Isaack Omoro 2011

tukufakaholo, kuo hanga 'e he talafungani ia 'o e mo'ui fakasosiale mo e laumalie mahu'inga 'o e 'ulungaanga, 'o fakalahi 'a e fili 'o e kakai.

Ko e tokanga koia 'a e tukufakaholo ki he founa pule'i 'o e ma'u'anga vai, 'oku ne 'omai ai 'a e mahu'inga fakalukufu'a 'o e ma'a mo haohao 'o e vai. 'Oku ha eni 'i he kolo koia ko Sani Kulisitopolo Te Lasi Kasasi 'i Saipasi Mekisikou, 'a enau fakatefito 'i he ngaahi fakakaukau mo e anga toputapu tukufakaholo fakafonua 'o e kakai Maieni. 'Oku tui 'a e kau Maieni, ko e sino koia 'oku ne fakalele 'a e fetafeaki 'o e vai, 'oku hokohoko lelei pe ai 'a hono fakafou mei he ngaahi huhu'a fakaenatula. Pea 'oku nau to e pehe foki ko e vai, ko ha ma'ungaivi 'oku totonu ke vahevahe 'o 'ikai 'i he founa 'o e fefakatau'aki, pea ko hono pule'i ke 'i he malumalu pe ia 'o e komuiniti. 'Oku tui leva 'a e ngaahi komuiti lahi, ko e founa eni 'oku malava ke ma'u ai 'a e vai ma'a mo malu, pea 'oku totonu ke hokohoko atu hono tauhi 'i he to'utangata mo e to'utangata.

'I he ngaahi komuiniti kehe, 'oku hoko 'a e founa pule'i koeni 'o e vai ke kei tafunaki hono fakasi'isi'i 'o e fakafalala 'a e komuiniti ki he ngaahi ma'u'anga vai 'i he levolo ma'olunga ange mo e ngaahi famili tu'ulaveangofua. 'Oku hoko foki 'a hono faka'ilonga'i, faka'pa'apa'i, mo hono fakapaasi, ko e solova'anga tefito ia 'o e fakalakalaka tu'uloo ki he ngaahi 'ataakai 'o e vai mo hono founa fakatupulaki.

'Oku toe 'omai foki 'e he 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'a e ngaahi fakatata mo'ui 'o e founa fakaako mo e me'angaue. 'Ikai koia pe, ka kuo 'ilo foki 'e he ngaahi komuiniti mo ha founa ke ne pule'i hono paasi ki ha to'utangata 'o e 'ilo mo e taukei fakanatula mo e 'ataakai fakasosiale, neongo 'ena lele fakataha pe mo e ngaahi 'ilo fakaeonopooni 'i he taimi ni. 'Oku tu'usi atu foki mo e ngaahi 'ilo na'e ma'u mei he vavaloo mo e faka'uhila ka e fakatefito 'i he mou'ilelei, mo e ngaue'aki fakapotopoto 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula; mei he anga 'o e

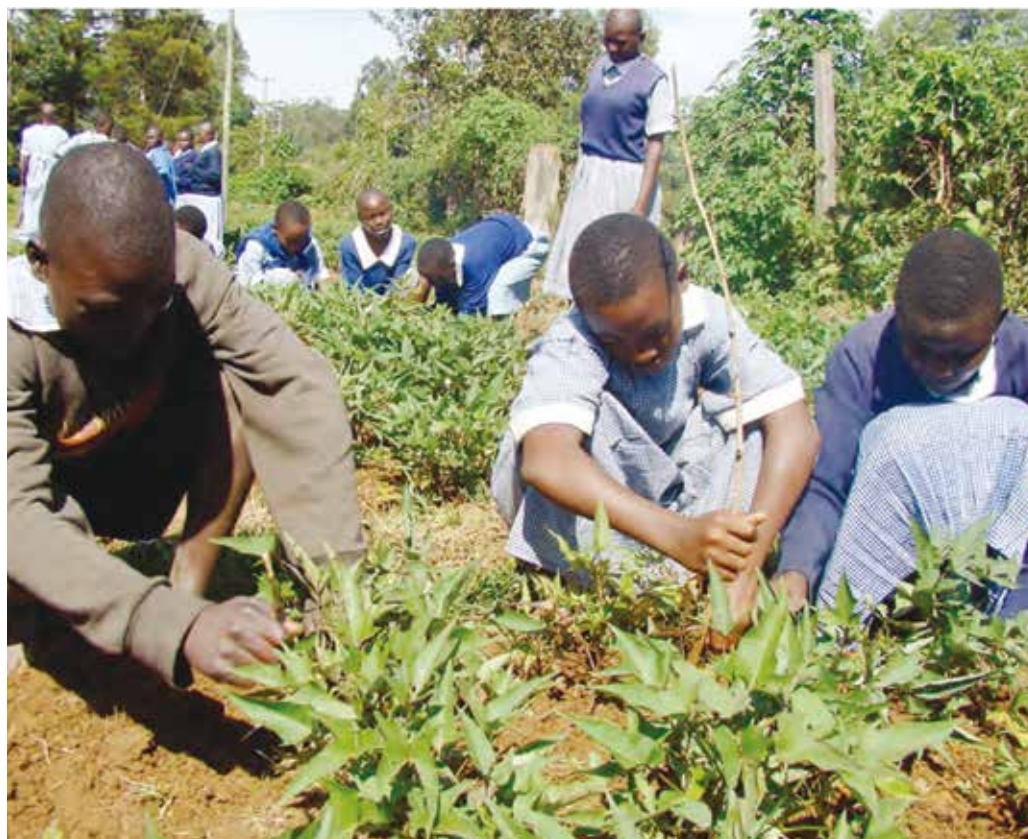
tuku'au mai 'o e me'amo'ui ki he fakalele'i 'o e fetokehekeaki mo e ta'emanonga, mei hono mahino'i hoto kita mo hoto tu'unga 'i he sosaieti ki he fa'u mo tanaki ha ngaahi manatu melie, mei he 'akititeki ki he saienisi 'o e matelie.

Ko e ako'anga lelei ma'ae to'utupu 'o e ngaahi to'utangata, ko hono fakafehokotaki malohi kinautolu mo hono ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo. 'Oku totonu leva ai, ke hanga 'e he ngaahi ako'anga lelei koia 'o fakatokanga'i 'a e monu mei he 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua, 'i ha'ane hoko mai mei hono fakakau atu ia ki he ngaahi polokalama fakaako kotoa.

Ko e 'Ulunngaanga tukufakaholo fakafonua, 'oku tokoni lahi ia ki hono fakamalohi'i 'o e 'iuniti fakasosiale. 'Oku hoko foki 'a e ngaahi 'ulungaanga fkasosiale mo e ngaahi ouau fe'auhi, ko e fa'unga ia 'o e mo'ui 'i he ngaahi komuiniti pe ko ha ngaahi kulupu. Fakatata'aki 'eni, ko ha tangata 'aati Pelesili ko Felevo, na'a ne fakatahataha'i ha kakai mei ngaahi tu'unga fakasosiale takitaha ki ha ngaahi polokalama fakalelulelu lolotonga 'a e katoanga laka fakafiefia 'i he hili 'a e katoanga Leniti 'o e Katolika. Na'e vahevahe foki ai 'e Felevo 'a e talafakafonua 'o e kakai 'o Lesifi. Na'e takiekina ai kinautolu ki he ongo'i hoto tala, mo e totonu ke hokohoko atu hono fakakau mai 'o e kuohili, ki hono fakamalohi'i 'o ha 'ulungaanga tefito, 'o ha komuiniti 'oku tali ai 'a e faikehekehe 'o e ngafa fatongia, lanu mo e kalasi 'oku te kau kia'i 'i he fakalotofonua. Ko e kakai kotoa pe mo honau ngaahi puipuitu'a kehekehe, na'a nau tau'olunga pe 'o fakatatau ki he fasi 'o e hiva 'a Felevo. 'Oku ha mai foki mo hono ngaue'aki 'e ha taha ha puipuitu'a 'o ha taha 'o fakafotunga mai 'i hono fakahoko. Ka 'oku tupu ia mei he tokolahi 'o e ngaahi 'ulungaanga fakasosiale kuo nau hiki mei he fakataha fakatokosi'i kiha fakafiefia'anga toko lahi, mo hono fakamalohi'i 'o e fekainga'aki fakasosiale, mo e fepikitaki fakasosiale 'i ha ngaahi kominiuti.

Ko e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua, 'oku mahu'inga ia ki hono fa'u mo fakapaasi 'o e ngafa fatongia takitaha mo honau ngaahi puipuitu'a. 'Oku fakafou foki 'a hono paasi 'o e mahu'inga faka'ulungaanga mo e ngaahi 'amanaki'anga 'o e tu'unga fakaetangata 'i he 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua. Pea 'oku hoko leva mo hano fakahaa'i ha tukufakaholo mei he ngaahi mahu'inga faka'ulungaanga koia. Fakatata'aki 'eni, ko hono ngaahi 'o ha ngaahi ngaue fakamea'a fakatukufakaholo, 'oku fakatefito ia mei he ngaahi vahevahe 'o ha ngaue 'o fakatata ki hoto tu'unga fakaetangata, 'i he lolotonga hono fakahoko ha aati. 'Oku toe hoko foki ia ko ha feitu'u fakakoloa ki hano fakahaha'i ha ngafa

fatongia 'i ha feitu'u fakapule'anga. Ko e taimi pe koe 'oku kumoa'i e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'e he sosiale mo e liliu faka'ataakai, 'oku liliu ai pe mo e ngaahi ngafa fatongia 'o ha taha. Ko e sipinga fakatu'unga fatongia 'o ha taha 'i ha komiuniti, 'oku tokoni ia ki hono matu'uaki 'o e laulanu 'i he vahevahe fatongia, 'okapau 'oku ngaue'aki kiai mo e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua. 'Oku tokoni lahi foki mo e 'ulungaanga tukufakaholo, ki hono matu'uaki 'o ha fa'ahinga ha'aha'a, hange koe fefiohi 'o ha ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo 'i ha komiuniti. 'Oku ne toe 'oange foki mo ha faingamalie ki ha fetalano'aki ki ha me'a 'e tatau ai 'a e ngafa fatongia 'o ha taha.

© Vice Ministerio de Cultura

Kuo 'ilo foki 'e he ngaahi komuiniti mo ha founa ke ne pule'i hono paasi ki ha to'utangata 'o e 'ilo mo e taukei fakanatula mo e 'ataakai fakasosiale, neongo 'ena lele fakataha pe mo e ngaahi 'ilo fakaeonopooni 'i he taimi ni.

Fakapotopoto'i 'o e 'Atakai ke Tu'uloa

Ko e 'ataakai fakapotopoto, 'oku fiema'u kiai 'a e fakapapau'i 'oku lelei 'a e tu'unga 'o e 'ea, ngaue fakapotopoto'aki 'oe ngaahi ma'u'anga ivi fakaenatula pea mo hono malu'i foki 'o e ngaahi me'a mo'ui 'oku fekainga'aki. 'Oku ne 'omi leva mo e 'uhinga ki hano fakalelei'i 'o e ngaahi 'ilo fakasaenisi 'oku tukumai fekau'aki mo e liliu 'o e 'ea, ngaahi fakatamaki fakaenatula, mo e fakangatangata 'o ha 'ataakai ki ha ma'u'anga ivi fakaenatula. Ko hono fakamalohi'i 'o ha 'ulungaanga ki ha falukunga kakai tu'ulaveangofua ki he feliliuaki 'o e 'ea mo e fakatamaki fakaenatula, 'oku mahu'inga 'aupito ia ke fakangatangata ai 'a e fakamole fakasosiale moe fakamole faka'ekonomika.

Kuo afe'i ta'u foki mo e liliu 'i he ngaahi taukei tukufakaholo, mahu'inga faka'ulungaanga 'i he ngaahi to'utangata lahi. Pea 'oku toe kau atu foki ia 'i he konga 'e taha 'oku tataki ai 'e he 'ulungaanga tukufakaholo fakafouna 'a e ngaahi sosaieti, mo 'enau ngaahi fengae'aki 'i he loto'i 'ataakai fakaenatula koia. 'Oku fakamo'oni foki 'i he 'aho ni, 'a e mahu'inga 'o e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua ki ha 'ataakai fakapotopoto mo e ngaahi mala'e lahi hange koe, fakatolonga 'o e me'a mo'ui, pule'i fakapotopoto 'o e ngaahi ma'u'anga ivi fakaenatula, mo e mateuteu ki ha fakatamaki fakaenatula.

Ko e ngaahi kupu fekau'aki koia 'o e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua, hange ko ia ko e tukufakaholo 'oku lolotonga ngaue'aki, sino 'o e 'ilo, mo e ngaahi 'ulungaanga 'oku taumu'a ki he 'ataakai, te ne malava ai ke hoko mo hano kumoa'i 'o e ngaue fakapotopoto 'aki 'a e ngaahi ma'u'anga ivi fakaenatula, mo hano tataki e ngaahi komiuniti kenau lava 'o matu'uaki e ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e ola 'i he feliliuaki 'o e 'ea.

Ko e 'Ulungaanga tukufakaholo fakafonua, 'oku tokoni lahi ia ki hono malu'i 'o ha fanga ki'i me'amo'ui 'oku nau mo'ui fefalala'aki.

Ko e tokoni lahi foki 'oku fai 'e he kakai tu'ufonua, ki hono fakatolonga mo ngaue fakapotopoto 'aki 'o e tuku'au mai 'a e fanga ki'i me'a mo'ui.

© 2010 by Acervo PCR

© 2010 by Acervo PCR

*'Oku hoko foki
'a e ngaahi
'ulungaanga
fakasosiale mo
e ngaahi ouau
fe'auhi, ko e
fa'unga ia 'o
e mo'ui 'i he
ngaahi komuin-
iti pe ko ha
ngaahi kulupu.*

© 2006 by Acervo PCR

Fakatata'aki 'eni, 'i he fonua koia ko Kenia, ko e kakai fefine 'o Kiuku, na'e fakafalala kiai 'a e me'atokoni. 'I honau 'ulungaanga tukufakaholo, kuopau ke hanga 'e fafine 'o to ha piini 'i honau fa'ahinga kehekehe kenau ma'u me'atokoni mei ai. Pea tuku leva mo ha ngaahi tenga'i piini 'i he fa'ahinga takitaha ke matu'uaki 'aki 'e ngaahi mahaki moe feliliuaki 'o e 'ea 'e hoko fakafokifa mai. 'I he kuonga ni, kuo hoko 'a hono tauhi mai 'o e ngaahi tenga'i 'akau koia, ke ne tala e mahu'inga 'o e tukufakaholo 'a e kakai tu'ufonua 'i he tafa'aki fakangoue, mo 'ene kei hoko pe ko e mata'i koloa 'i he lolotonga koia 'a e tolalo 'i he ngoue'anga mei hono ngaue'aki 'o e monopoli. Kuo hoko foki mo e kau fa'a, tauhi manu, kau toutai mo e kau faito'o, ko e unga'anga ia 'o e me'amo'ui 'oku nau mo'ui funga 'i he fengaue'aki moe fefalala'aki.

Ko e 'Ulungaanga Fakafonua Tukufakaholo 'oku tokoni ia ki he 'ataakai tu'uloa. Lolotonga 'a e hanga 'e he ngaahi ngaue 'a e fa'ahinga 'o e tangata 'o ngaue'aki fakavalevale mo e

ta'efakapotopoto 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula, ko hono fakamo'oni'i fakaemamani lahi eni oia, kuo 'iai ha fanga ki'i falukunga kakai pe komuiniti ia, kuonau fakalakalaka'i 'enau to'onga mo'ui mo honau 'ulungaanga fakafonua tukufakaholo, 'i he'ene fekainga'aki malohi ki natula, pea 'oku ha mei ai leva 'a e toka'i 'o e 'ataakai. Fakatata'aki 'eni, ko e ngaahi lalanga koia 'o e fala Ha'amoia, 'oku ngaue'aki ia ki hano fakafuo mai 'o e mahu'inga fakapa'anga tene matatali 'a e ngaahi ngafa fakafonua pe ko e ngaahi katoanga laka. 'I he ta'au 'o taimi, ko e sino mahu'inga taha 'o e 'ilo taufatungamotu'a ki he 'ikolosia kuo fengaue'aki ia mo e ngaahi lalanga, 'o kau ai 'a hono to 'o e ngaahi lou'akau, paame mo ha to e fa'ahinga 'akau pe 'oku lelei ki he lalanga. 'Ikai koia pe, 'oku hoko foki 'a e ngaahi fakakaukau koeni ko e tokoni lahi ki he kakai 'o Ha'amoia ki hono fakatolonga honau 'ataakai, mo e 'ilo'i koia 'oku ha'u mei natula, pea 'oku fakafalala kiai mo 'enau tu'unga mo'ui lelei. Ko e ngaohi koia mei he lou'akau, 'oku keina fakanatula pe ia, pea 'oku ngaohi ia mei ha

Ko e ngaahi taukei koia na'e ma'u, ko hono tanaki koia 'o e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo, 'oku ngaue'aki ia ki hono fakapotopoto'i 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula mo hono faka-si'isi'i 'o e uesia mei he feliliuaki 'o e 'ea.

© Steven Percival

Ko e ngaahi kominiuti lahi 'oku nau ngaue'aki ha ngaahi to'onga mo'ui mo e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'oku 'ikai fenapasi mo natula moe 'ataakai.

© Steven Percival

founga 'oku vave ke ta'aki pe ta, pea malava ke fakata'e'aonga'i, 'o 'ikai tatau mo hono ngaue'aki 'o e pelesitiki mo ha to e koloa 'oku fakatu'utamaki ki he 'ataakai 'i he'ene tu'u fakamamani lahi.

Ko e ngaahi 'ilo mo e ngaue fakakolo koia 'oku kaunga ki natula 'oku tokoni lahi ki he fakatotolo'i 'o e 'ataakai tu'uloa. Ko e 'ilo tukufakaholo koia ki he toutai 'oku ne pukepuke ia 'a e ngaahi fakamatala fakapotopoto 'oku tokoni lahi ki hono 'ohake 'o e ngaahi pole ki he fanga ki'i me'amou'i 'o tahi. Fakatata'aki 'eni, 'oku nau ma'u ha ngaahi 'ilo fua ki he 'ataakai mo e 'ulungaanga 'o e ika 'iai, ko'enua fetukutuku mo honau ngaahi nofo'anga, kau toutai mo founga toutai'i, 'i he'ene fekau'aki mo e tala 'o e 'ea. Ko e 'ilo koeni, 'oku fakaikiiki lahi ia, 'i he'ene tuku'au mai mo 'ene feliliuaki, tene fakakakato 'e ia 'a e ngaahi fekumi fakasaianisi ki hono fakatolonga mo fakamo'ui 'o e ngaahi me'amo'ui 'o tahi. Ko e fengaue'aki 'a tu'apule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo, 'oku tokoni lahi ia ki he kau fekumi ki hono a'usi 'o ha 'ataakai tu'uloa 'i he ngaahi mala'e, hange ko hono fakatolonga 'o e vaota, fa'ahinga ngoue, mo e mafai ki he ma'u'anga ivi fakaenatula.

Ko e 'ilo moe malava ke matu'uaki, 'oku ne 'oange ma'u pe 'a e makatu'uga malohi ki he komiuniti ke fakafepaki'i 'aki 'a e fakatamaki fakaenatula mo e feliliuaki 'o e 'ea. Ko e ngaahi komiuniti koia 'oku nau nofo 'i he ngaahi feitu'u tu'ulaveangofua mo ha 'ataakai faingata'a, ko kinautolu ia 'oku nau 'uluaki uesia 'i he feliliuaki 'o e 'ea mo e fakatamaki fakanatula. Ka ko hono fakatahataha'i 'o 'enua ngaahi 'ilo mo e taukei ki natula mo e 'ea, hange ko e 'ilo ki he ngaahi me'a mo'ui fekau'aki mo hono fakatolonga, ko e 'ilo ki hono pule'i 'o ha ma'u'anga ivi fakaenatula mo e fakamatala 'ea, 'oku ne faka'ai'ai 'e ia kenau feangaangai mo ha ngaahi fakatamaki fakanatula 'e hoko ki honau 'ataakai. 'Oku hoko leva 'a e feangaangai koia, ke ne to e 'oange ha fakakaukau kenau 'ilo e taimi 'e hoko ai ha fakatamaki fakanatula mo toe fokotu'u fo'ou ha langa 'i he anga 'o e feliliuaki 'o e 'ea.

© Dirk Van Hove, Gemeente Koksijde Paardenvissers, 02 2007

Fakalakalaka Faka'ekonomika Kakato

Ko e fakalakalaka tu'ulua, 'oku makatu'unga ia mei he vahevahe tatau mo e fakalakalaka faka'ekonomika, founa fakatupu koloa fakapotopoto mo hono to e ngaue'aki fakapotopoto 'oia. Pea ko e kakato 'o ha fakalakalaka faka'ekonomika 'oku 'ikai fakatefito pe ia 'i he masiva, ka 'oku kau atu kiai mo e kakai 'oku nau tu'ulavea ngofua ki he ngaahi ha'aha'a 'o e mo'ui, pea pehe kia kinautolu 'oku 'ikai fakakau 'i he ngaahi ngaue faka'ekonomika. 'Oku fiema'u foki kiai mo ha ngaue lelei mo 'ene kau ngaue falala'anga, fakasi'isi'i 'o e masiva mo e ta'epalanisi, ngaahi ngaue ki he tupu faka'ekonomika 'oku 'ikai tene uesia 'a e 'ea, mo e malu 'a e tu'unga mo'ui. 'Oku 'iai foki mo e ngaahi mata'ikoloa mahu'inga 'o e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua ki he ngaahi feliliuaki koia. 'Oku ne toe faka'uli'i foki mo e fakalakalaka faka'ekonomika, tuku'au mai 'o e founa fakatupu koloa 'i ha 'ataakai, 'i ha founa fakamole fakapa'anga mo e 'ikai fakamole pa'anga. Pea ko e tu'u leva 'a e tala tukufakaholo, ko e ma'u'anga ivi malohi ia 'i ha liliu, mo ne tokoni'i 'a e ngaahi fakalakalaka fakamamani lahi.

Ko e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua foki oku tokoni ia ki hono pukepuke 'o ha to'onga mo'ui 'a ha ngaahi kulupu pe ngaahi komiunuti. Ko e ngaahi 'ilo mo e taukei fakalotofonua leva 'oku ne pukepuke mo fakalahi 'i he ngaahi to'utangata 'a e to'onga mo'ui 'o e kakai tokolahi. Fakatata'aki 'eni, ko e ngaahi famili fa'a koia 'i 'Esitonia, 'oku nau tauhi pe 'ae fanga sipi, pea nau to e ngaahi mei he kili'i sipi ha ngaahi lau'i tupenu 'i he'ene tokamalie mo natula mo 'enau talatukufakaholo. Ko e fa'ahinga to'onga mo'ui leva koia, ko e ma'unga tala ia 'o honau to'onga mo'ui mo honau puipuitu'a. 'Oku nau takataki e kulasi 'o fai 'aki e niti, ngaahi ha ngaahi me'a mei he toetoenga sipinga, fa'u 'aki e lolo 'o e sipi 'a e te'elango mo e koa. Ko e ngaahi 'ulungaanga fakatautaha koia 'oku mahu'inga ai 'enau to'onga mo'ui 'i he komiunuti, pea puke ai pe ke malu'i kinautolu mei he masivesiva 'i he levolo fakalotofonua. 'Oku hoko foki moia 'i he ngaahi feitu'u kehe, hange ko e founa pule'i 'o e ngoue mo e ma'u'anga ivi fakaaenatula.

© 2008 by Batik Museum Institute, Pekalongan / Gaura Mancacariladipura

© 2008 by Batik Museum Institute, Pekalongan / Gaura Mancacariladipura

'Oku 'iai foki mo e ma'u'anga pa'anga, faingamalie ngaue ki he masivesiva mo e kakai faingatamaki. Fakatata'aki 'eni mei he ngaahi ngaue tukufakaholo, 'a ia 'oku hoko ia ko e ma'u'anga pa'anga, pe fefakatau'aki 'o ha pa'anga hu mai ma'a ha kulupu, komiunuti pe taaotaha 'oku nau fakangatangata mei ha pule faka'ekonomika. 'Oku ne to e 'oange foki mo ha pa'anga hu atu ki he fa'ahinga 'oku nau ngaue ki he fefononga'aki, tu'uaki fakatau 'o ha ngaahi koloa, tanaki pe fakatupu 'o e koloa ngaahi 'e he tangata. Ko hono

Ko e 'ilo fakalotofonua, taukei, poto'i ngaue, 'oku pukepuke mo fakalahi ia 'o fakafou mai ia 'i he ngaahi to'utangata lahi, pea ko e ma'u'anga mo'ui fakataautaha ki he fa'ahinga tokolahi. Ko e 'ulungaanga fakafonua tukufakaholo foki 'oku ne fakatupu mo ngaohi ha pa'anga lahi mo ha ma'u'anga ngaue ki ha falukunga kakai tokolahi mo e taautaha foki 'o kau atu kiai mo e kakai masiva mo tu'ulavea ngofua.

© 2008 by Batik Museum Institute, Pekalongan / Gaura Mancaladipura

fakahoko 'o e ngaahi ngaue koia na'e fai pe ia talu mei he'ene tefito mei he 'ataakai 'o e ngaahi famili mo e kominiuti, malu 'o ha ngaue'anga, ongo ki he'ete ma'u 'oia; na'e hoko kotoa ia ko ha monu 'i he tala ai honau puipuitu'a mo e komiuniti 'oku nau kau kiai. Ko hono fakahoko 'o ha ngaahi hiva pe talanoa fakatata, mo e ngaahi katoanga fakafiefia 'oku ha ai ha 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua, 'oku ne fakakau leva ai 'a e ngaahi memipa 'o ha kominiuti ki he langa fakalalakaka faka'ekonomika mo kau 'a fafine mo e to'utupu.

Ko e 'ulungaanga fakalalakaka fakafonua, ko ha tukufakaholo 'oku mo'ui, ko e ma'u'anga ivi tefito ia 'o ha langa fakalalakaka. 'Oku to e kau atu foki kiai mo e ngaahi kulupu, mo ha falukunga kominiuti 'i he liliu 'oku fakahoko. 'Oku toe fakafaingofua'i foki 'e he 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'a e hokohoko mai 'o e ngaahi fakalalakaka, 'i ha fa'ahinga levolo pe. Ko e ngaahi me'angaue fo'ou kotoa pe kuopau ke ngaohi ia 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u motu'a, fakatata'aki 'eni, ko e taimi koia 'e faka'a'au ai ke 'osi 'a e ngaahi me'angaue fo'ou, 'e kei 'iai pe 'a e taukei ia mo e tali ke matu'uaki 'aki ha ngaahi pole. Hange ko hono tufaki 'o e ngaahi fakamatala pe fetu'utaki fakatekinolosia.

'Oku 'iai foki mo e lelei ki he komiuniti hono ngaue'aki 'o e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua ki he ngaahi ngaue fakatakimamata.

Ko hono tatala koia 'a e tuku'au mai 'a e ngaahi ngaue tukufakaholo, ngaahi feohi'anga, fakahoko 'o ha aati, founa tufunga, mo ha to e tafa'aki pe 'o e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'oku hoko ia ko ha ivi malohi ki hono tohoaki'i 'o e folau 'eve'eva 'i he levolo fakafonua, fakavahe, mo e fakamamani lahi. 'Oku tuku mai foki 'e he ngaahi ngaue fakatakimamata ha pa'anga hu mai, mo ha faingamalie ngaue 'i hono ngaue'aki 'o e mateaki'i fonua 'i he kominiuti, faka'apa'apa'i 'o e tui faka'efika, fatongia 'oku ne kaveinga'aki 'a e nofo ki he tukufaholo mo e tui 'a e kakai. Ka ko hono mo'oni'i me'a, ko e taimi pe 'oku mamafa ai 'a e ngaue fakatakimamata ki he fakakomesiale, 'oku tu'u leva 'a e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'i he tu'unga fakatu'utamaki ki he kominiuti. Koia ai 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i hono fai 'o e ngaahi ngaue koeni ki he takimamata 'o tatau ai pe ki hano fakahoko 'e ha siteiki, ngaahi kautaha taautaha pe fakapule'anga, kuo pau kenau faka'apa'apa'i 'a e malu mo e totonu 'a e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua mo e loto 'o e kakai. Ko e ngaahi me'a faka'efika kotoa pe 'oku fekau'aki mo e takimamata, ke ne fakapapau'i he'ikai ha maumau 'e hoko ki he talatukufakaholo, 'aki hano fakahinohino'i 'o e ngaahi 'ulungaanga 'o kinautolu 'oku ngaue ki he takimamata mo e kau folau'eve'eva foki.

Ko e Ma'uma'uluta mo e Malu

Ko e ma'uma'uluta mo e malu, 'oku kau kiaia 'a e tau'ataina mei he feke'ikei'i, laulanu mo ha fa'ahinga founa pe 'o e fakamamahi, pea ko e makatu'unga ia 'o ha fakalalakaka tu'uloa. 'I hono ma'u ia, 'e fiema'u leva mo e faka'apa'apa'i 'o e totonu 'a e tangata, tonu 'o e founa fakamaau, founa fakapolitikale kakato mo ha kupu 'oku ne tokangaekina 'a e faka'ehi'ehi mei he fevakovi'aki. 'Oku hoko foki ha ma'uma'uluta mo ha malu, 'i he palanisi hono pule'i 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula 'e he kakai, mo hono malu'i 'a e totonu 'o e ma'u'api, 'i ha founa 'oku 'ikai ke talapalasia pe fakapalataha.

'Oku 'iai foki 'a e ngaahi 'ulungaanga angamaheni lahi 'oku nau faka'ali'ali 'a e 'ulungaanga tuku-fakaholo fakafonua 'i he founa fakatupu melino mo ma'uma'uluta, mo hono poupou'i 'o e talanga'i 'o e felotolotoi mo e tui tatau. Ko e ngaahi ngaue koia 'oku hao mo malu, 'oku tokoni foki moia ki hono langa hake 'o e ma'uma'uluta. 'Oku hanga leva 'e he ngaahi ngaue malu koia mo 'ene kau fakataha mo e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'o fakafaingofua 'a e kominiuti ki he hala fononga 'o e ma'uma'uluta 'i he vahevahe, faka'ehi'ehi mei

he fevakovi'aki, malu tu'uloa, mo e fa'u 'o e ma'uma'uluta.

Ko e 'elito foki 'i he ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua, 'a e poupou'i 'o e ma'uma'uluta. Ko e fakatata 'e taha mei he Meniteni Saata 'o Mali (ko e konisitutone 'o e 'Emipaea Mali), na'e fokotu'u 'e Saunitiata Keita 'i he 1236. Ko e fuofua ngaue'aki eni 'a e totonu 'o e tangata 'i mamani, 'ai na'e fokotu'u ai 'a e ngaahi 'ulungaanga hange ko e ma'uma'uluta fakasosiale, ta'ofi hono fakamamahi'i 'o e fa'ahinga 'o e tangata, fakaachau'i 'o e kau popula, fakangata 'a e fakapopula mei he kau kaivai, ta'ataina ki he fakafotunga mo e fefakatau'aki. Na'e hokohoko mai 'ene ha'u, 'aki 'a e founa talatukungutu talu mei he fakatupu; ka ko e ngaahi kupu'i lea kotoa pe 'o e Tu'utu'uni, mo e ngaahi ouau na'e kaunga kiaia na'e fakangalongata'a ia ki he kakai 'o Malinike. Ko e katoanga fakata'u koia ki hono fakamanatua 'o e ngaahi fakataha'anga fakahisitolia, na'e fokotu'utu'u pe ia mo tataki 'i he ki'i kolo ko Malinike 'i Kangapa 'e he kakai 'o e fonua mo e ngaahi mafai fakavahe. 'I he taimi tatau ko e kau taki ma'olunga koia 'i he tukufakaholo, na'a nau sio nautolu ki he Tu'utu'uni ko ha ma'u'anga ivi ki he lao, popoaki 'ofa, ma'uma'uluta mo e fekoekoe'i.

'Oku tokoni lahi e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua ki hono malui pe fakalelei'i ha fevakovi'aki. 'Oku 'iai foki 'a e kaunga lahi 'o e founa fepotalanoa'aki 'i he 'ulungaanga fakasosiale fakalotofonua 'i he ngaahi sosaieti lahi 'i he kolope. Kuo senituli foki hono fa'u, 'o fakataumu'a ia ki he tafa'aki fakasosiale pe 'ataakai, to e tokoni foki ki hono pule'i 'a e ngaue'aki ta'efakangatangata 'o e koloa fakaenatula pea toe kau foki kiai, mo hono fokotu'u ke faingofua ai 'a e nofo ma'uma'uluta. Kuo to e ha foki mei mamani lahi 'a e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'oku nau ngaue ke poupu'u 'a e malu 'o ha ngaahi 'ulungaanga fakafonua. 'Ikai ke ngata ai, 'oku nau to e tokoni 'i he founa faka'ehi'ehi pe solova'anga ha ngaahi fetokehekehe'aki. 'Oku toe tokoni foki ki he ngaahi sosaieti lahi 'i mamani 'a e founa fakalotofonua koia koe fepotalanoa'aki fakasosiale, vete'anga 'o e feta'emahino'aki, mo e fakalelei'i 'o ha ngaahi va. Ko e ngaahi me'a kotoa koeni na'e hoko tatau pe ia 'i he ngaahi senituli kimu'a, 'o fakatefito ia ki he ngaahi tafa'aki fakasosiale pe ko e mala'e 'o e 'ataakai, 'i he'ene tokoni ki hono leva'i lelei 'a e gaue'aki fakavalevale 'o ha ngaahi me'a 'i ha taimi, mo hono maumau'i ta'e fakangatangata 'o e ma'u'anga koloa pe ivi fakaenatula, ka e 'uma'a foki 'a 'ene fakafaingofua'i 'a e kakai kenau nofo ma'uma'uluta. Na'e to e malava pe foki ke fakahoko eni 'i ha founa angamaheni pe ma'olunga ange. Fakatata'aki 'eni, ko ha kau fa'a Sipenisi 'i he

vahefonua ko Mesia mo Valenisia, na'e 'oatu 'enau fakaha loto ki he Fakamaau'anga Tangi 'o e fonua 'o fekau'aki mo 'enau feke'ike'i 'i he founa tufaki 'o e ma'u'anga vai, pea pehe ki he founa pule'i 'o e ngaahi fakatafenga vai koia 'oku ngaue'aki ki he to 'o e vesitapolo, fua'i'akau mo e matala'i 'akau koia 'oku 'iloa 'aki e vahefonua koeni. Na'e fakataha leva 'i he 'aho Tu'apulelulu kotoa pe 'a e kulupu mei Mesia 'oku 'iloa ko e Fale'i 'o e Kau Tangata Poto mo e Fakamaau'anga Tangi ki he Vai 'i Valenisia, 'o fakataumu'a ki hano fakasi'isi'i 'a e ngaahi ola 'e ala ha mei ai 'a e vahevahe tatau mo e poto, pe ko 'ene tonu fakalao mei ha fa'ahinga fakamaau'anga sivile. Ko e kau memipa koia na'e kau atu ki he tangi ko ha kau fa'a, kakai na'e fili fakatemokalati, mo e kau fakafongfa na'e to'o mai pe mei ha falukunga kakai, 'aia na'e fakafalala 'enau ngaahi poto mo e taukei 'i he ngoue'anga, fakatafengavai mo 'enau ngaahi founa fakalotofonua. Ko e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua koia 'i he nofo fakasosiale 'oku 'elito ia 'i he malava ke pukepuke 'a e ma'uma'uluta, malu, mo ha founa fakalelei, 'oku tali 'e ha komiuniniti.

Ko e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua 'oku tokoni ia ki hono fakatolonga 'o e ma'uma'uluta mo e malu. Fakatata'aki eni, ko e ngaahi ouau fakalelei 'i he founa fakamelino, 'oku 'iai e ngaahi ivi fakasosiale ki hono fakafoki mai 'o e ma'uma'uluta ki he va 'o ha ongo paati. Ka ko e

'Oku 'iai foki 'a e kaunga lahi 'o e founa fepotalanoa'aki 'i he 'ulungaanga fakasosiale fakalotofonua 'o e ngaahi sosaieti lahi 'i he kolope. Kuo senituli foki hono fa'u, 'o fakataumu'a ia ki he tafa'aki fakasosiale pe 'ataakai, to e tokoni foki ki hono pule'i 'a e ngaue'aki ta'e fakangatangata 'o e koloa fakaenatula pea toe kau foki kiai, mo hono fokotu'u ke faingofua ai 'a e nofo ma'uma'uluta.

ongo paati koeni, 'oku 'i loto ai 'a e taaataha, famili mo ha ngaahi komuiniti. 'I he ouau fakamelino, 'oku fakafotunga ia 'i he fepotalano'aki 'a e faka'iloa mo e mamahi, pea toki liliu leva ai hona va. 'Oku tokoni lahi eni ki he fakalelei 'i he ngaahi va 'o ha kakai 'oku hoko ai 'a e feta'emahino'aki, feke'ike'i mo ha ngaahi fakamamahi. Ka kohono malu'i 'o e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua, 'oku ne fakatolonga ai 'a e ma'uma'uluta mo e malu 'o e kakai.

'I he taimi koia 'oku kau fakataha ai 'a e ngaahi ngaue 'oku ne pouaki e malu mo e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonua, 'oku ma'u leva mei ai 'a e ivi malohi ke ne leva'i mo fakatahataha'i fakataha ha ngaahi komiuiniti, ngaahi kulupu pe taaataha, kau kiai mo e kakai kumi hufanga, fa'ahinga kehekehe 'o fakatatau ki honau ta'u, kau faingata'a'ia fakasino, mo ha memipa 'o ha ngaahi kulupu fakangatangata.

Pea ko'enau fengaue'aki vaofi koia mo e mafai pule fakatemokalati, mo e faka'apa'apa'i 'a e totonu 'o e tangata, 'oku ha mai leva mei ai 'a e pouaki 'e he malu 'o e 'ulungaanga fakafonua 'a e ngaahi fekitoa ohi 'o e ma'uma'uluta mo e malu. 'Oku kau atu kiai 'a e vahevahe 'o e ngaahi tefito'i 'ulungaanga, fakamamafa'i hono tauhi 'o e ngaahi ongoing fakatauhi fonua pe ko e mateaki'i me'a, mo 'ene toe kau atu 'i hono fakafaingamalie'i 'o e fakatupu me'a, mo e fakalakalaka faka'ekonomika. Ko hono fai koia 'o e ngaahi founa malu'i 'i he hili ha moveuveu, 'oku ne tuku'i fakataha mai 'a e ha ngaahi paati 'i loto 'i ha fa'unga mo e vahevahe 'o e ngaahi tui tatau: 'aki 'enau poupou'i 'a e fakalelei 'i he founa 'o e potalanoa mo hono faka'apa'apa'i 'o e tukufakaholo mai 'o e ngaahi 'ulungaanga koia 'i he nofo fakafonua, pehe ki he ngaahi founa fakapotopoto 'o e ma'uma'uluta pe malu 'o ha sosaieti.

Ko e tanaki koia 'o e ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo, 'oku ngaue'aki ia ki hono fakapotopoto'i 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula mo hono fakasi'isi'i 'o e uesia mei he feliliuaki 'o e 'ea.

© Tribunal de las Aguas de la Vega de Valencia

© Tribunal de las Aguas de la Vega de Valencia

'Ulungaanga
Tukufakaholo
Fakafonua

The designations employed and the presentation of material throughout this publication do not imply the expression of any opinion whatsoever on the part of UNESCO concerning the legal status of any country, territory, city or area or of its authorities, or the delimitation of its frontiers or boundaries. The authors are responsible for the choice and the presentation of the facts contained in this book and for the opinions expressed therein, which are not necessarily those of UNESCO and do not commit the Organization.

The present translation has been prepared under the responsibility of the International Information and Networking Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region under the auspices of UNESCO (ICHCAP) and Ministry of Internal Affairs Tonga.

